

Džejms Falčer

KAPITALIZAM

SAŽETI PRIRUČNIK

Prevela
Jelena Kosovac

OXFORD

Naslov originala
James Fulcher
CAPITALISM
A Very Short Introduction

Copyright © James Fulcher 2004, 2015
Translation copyright © 2017, za srpsko izdanje,
LAGUNA

KAPITALIZAM

SAŽETI PRIRUČNIK

Sadržaj

Spisak ilustracija	9
1 Šta je kapitalizam?	11
2 Odakle potiče kapitalizam?	35
3 Kako smo dospeli dovdde?	61
4 Da li je kapitalizam svugde isti?	87
5 Da li je kapitalizam postao globalan?	121
6 Kriza? Koja kriza?	149
Reference	183
Dodatna literatura	189

Spisak ilustracija

- 1 Mehanički razboji dominiraju u fabrici pamuka u 19. veku
© Bridgmen Images/TopFoto
- 2 Izgled ograđenog zemljišta: posed Dejvida Velsa u Berbidžu u Lesterširu, sredina 18. veka, pokazuje obrađenu zemlju okruženu ograđenim poljima
© TopFoto
- 3 Amsterdamska berza, podignuta 1608–1613. godine
© Bridgmen Images/TopFoto
- 4 Čeličana *Kiklop* u Šefildu, 1853: veliki pogoni u kojima je bila koncentrisana proizvodnja i koji su olakšali organizaciju rada
© Corbis
- 5 Uzvratanje: država koristi policijske snage da bi porazila rudare 1984. godine
© Alain Nogues/Sygma/Corbis
- 6 Američki bogataši postaju bogatiji, ponovo. Podela američkog prihoda po domaćinstvu pre odbitka

poreza koje je primao 1% stanovnika, 0,1% i 0,01% stanovnika između 1917. i 2005. godine

© Wikimedia Commons

7 Jeftina radna snaga u Vijetnamu za kompaniju *Najki*

© Steve Raymer/Corbis

8 Velika fabrika kompanije *Doul* za proizvodnju banana u Ekvadoru

© Owen Franken/Corbis

9 Ljudi nude svoj rad na aukciji onome ko najviše ponudi u doba Velike depresije tridesetih godina u Sjedinjenim Američkim Državama

© Bettman/Corbis

© Bettman/Corbis

Prvo poglavlje

Šta je kapitalizam?

Merkantilni kapitalizam

U aprilu 1601. godine engleska Istočnoindijska kompanija poslala je svoju prvu ekspediciju ka oblasti južne i jugoistočne Azije. Posle otprilike osamnaest meseci, njena četiri broda – *Asenšn*, *Zmaj*, *Hektor* i *Suzan* – vratila su se sa Sumatre i Jave, pretežno sa tovarom bibera. Pošto je poduhvat bio uspešan, usledila je druga ekspedicija tih istih brodova koji su se otisnuli iz Londona u martu 1604. godine. Prilikom povratka, brodovi *Hektor* i *Suzan* krenuli su prvi, ali *Suzan* se izgubila, a *Asenšn* i *Zmaj* spasli su *Hektora* koji je plutao kod Južne Afrike; većina njegove posade bila je mrtva. *Asenšn*, *Zmaj* i *Hektor* uspeli su da se vrate u Englesku u maju 1606. godine, sa tovarom bibera, karanfilića i muškarnog oraščića. Deoničari koji su uložili u ova dva putovanja, od svoje investicije imali su profit od devedeset pet odsto.

Uprkos sličnom uspehu treće ekspedicije, 1607. godine, ona četvrta iz 1608. godine, u koju su išli

brodovi *Asenšn* i *Union*, bila je potpuna propast. *Asenšn* je dospao do zapadne obale Indije ali tu ga je slupao njegov „gordi i svojehlavi gospodar“, koji je nasukao brod jer se nije obazirao na upozorenja lokalnog stanovništva da je voda u tom delu plitka. *Union* je pozvao u pomoć luku na Madagaskaru, gde su njegovu posadu dočekali u zasedi a kapetana ubili, ali je brod i pored toga uspeo da stigne do Sumatre i preuzme tovar. Ploveći nazad, *Union* se razlupao o obale Bretanje. Oni koji su investirali u ovu ekspediciju izgubili su sav svoj kapital.

Kapitalizam, u suštini, jeste investiranje novca u očekivanju da će se napraviti profit, a do velikih profita tada se moglo doći po ceni znatnog rizika od upuštanja u ovakve daleke prekomorske trgovačke poduhvate. Profit je naprosto bio rezultat retkosti robe i udaljenosti. Nastajao je na osnovu ogromne razlike između cene koja se plaćala za, recimo, biber na Ostrvima začina (Molučkim ostrvima) i cene koja se za njega dobijala u Evropi, razlike umanjene za troškove tog poduhvata. Ono što je bilo važno jeste da li je tovar uspeo da stigne nazad u Evropu, premda su i tržišni uslovi bili veoma bitni; naime, iznenadni povratak neke velike flote mogao je da obori cene. Moglo je da se desi i da dođe do zasićenja tržišta ako bi velika isplativost neke trgovine privukla previše ljudi. Prezasićenost tržišta biberom naposletku je primorala Istočnoindijsku kompaniju da proširi svoju delatnost i na druge začine i druge proizvode, kao što je, recimo, indigo.

Ova vrsta trgovine zahtevala je veliku količinu kapitala. *Istočnoindijske brodove*, kako su nazivani brodovi korišćeni za ovu trgovinu, trebalo je izgraditi, opremiti, naoružati topovima protiv holandskih i portugalskih suparnika, te popraviti ako bi se vratili i kada bi se vratili. Brodogradilišta Kompanije u Blekvolu i Deptfordu, koja su bila krupni poslodavci i zapošljavali veliki broj lokalnih radnika, zahtevala su finansiranje. Kapital je uz to bio neophodan i za snabdevanje brodova polugama zlata ili srebra i robom za plaćanje začina, teškim naoružanjem i hranom i vodom za brojnu posadu. Prilikom treće ekspedicije koju je organizovala Istočnoindijska kompanija, posada *Zmaja* sastojala se od sto pedeset ljudi, posada *Hektora* od sto ljudi, a *Konsenta* od trideset ljudi – ukupno dvesta osamdeset duša koje je trebalo hraniti, bar u početku. Jedan od razloga zbog kojeg su posade bile mnogobrojne leži u bojazni Kompanije hoće li biti dovoljno mornara koji mogu da vrate brod ako bi opasnosti kojima se izlagala ekspedicija uzele svoj danak.

Istočnoindijska kompanija je ubirala kapital uglavnom, ali ne i u celosti, od bogatih londonskih trgovaca koji su ga kontrolisali i upravljali njime. Aristokrate i njihove prišipetlje bili su drugi izvor, i to takav koji je Istočnoindijska kompanija rado prihvatila zbog njihovog uticaja na dvoru. Povlastice Kompanije zavisile su od kraljevske naklonosti i pomoći. Sem toga, baratalo se i stranim novcem, uglavnom novcem holandskih trgovaca isključenih iz suparničke holandske kompanije

koji su ujedno bili i koristan izvor informacija o delatnostima konkurencije.

Svako od prvih dvanaest putovanja bilo je financirano zasebno, sa kapitalom dodeljenim samo jednoj plovidbi i sa profitima od tog putovanja raspodeljenim između njegovih akcionara u skladu s tradicionalnim trgovačkim običajima. To je bio, međutim, rizičan način finansiranja prekomorske trgovine, jer se time kapital izlagao dugom periodu neizvesnosti u udaljenim i nepoznatim mestima. Rizik je mogao da se preraspodeli slanjem nekoliko brodova prilikom svake ekspedicije, tako da ne zavisi sve samo od jednog broda; i pored toga, moglo je da se dogodi da svi brodovi stradaju, kao prilikom ekspedicije iz 1608. godine. Istočnoindijska kompanija je posle 1657. godine prešla na metod finansiranja kojim se rizik preraspodeljivao na više putovanja, nakon čega Kompanija postaje potpuno formirano akcionarsko društvo, sa stalnim izvorom finansiranja nezavisnim od konkretnih prekomorskih putovanja. Trgovanje njenim akcijama počinje 1688. godine na londonskoj berzi.

Rizik je bio smanjen i monopolističkim delovanjem. Kao i njeni pandani u inostranstvu, i engleska Istočnoindijska kompanija bila je usko povezana sa državom koja joj je dodelila monopol na uvoz orijentalnih dobara i pravo da izvozi poluge zlata i srebra kako bi robu platila. Država, uvek u manjku s novcem, zauzvrat je dobijala prihod od carinskih dažbina na velike i dragocene proizvode koje je Kompanija uvezla. Konkurencija je svakako postojala, ali to je bila međunarodna

konkurencija, konkurencija u Istočnoj Aziji između Engleza, Holanđana i Portugalaca, a unutar samih tih zemalja bila je eliminisana koliko je god to bilo moguće. Autsajderi su neprekidno pokušavali da upadnu u ovu trgovinu, te je jedna od glavnih privilegija koju je država dodelila Istočnoindijskoj kompaniji bila pravo da preduzme mere protiv „uljeza“.

Tržištima se manipuliralo kupovinom zaliha robe i zadržavanjem njihove prodaje. U 17. veku, amsterdamski trgovci bili su posebno vešti u tome, te su hitro uspostavili monopole ne samo na začine, već i na švedski bakar, proizvode od kita, italijansku svilu, šećer, sastojke za parfeme i šalitru (sastojak baruta). Ogromna skladišta bila su presudna za sve ovo; Fernan Brodel primećuje da su skladišta holandskih trgovaca bila veća i skuplja od velikih brodova. Mogla su da prime dovoljno pšenice da hrane celu državu narednih deset do dvanaest godina. Posredi nije bilo samo to da se dobra zadržavaju i čuvaju kako bi se podigle cene, već i to što su velike zalihe robe Holanđanima omogućile da unište konkurenciju u drugim zemljama time što su mogli iznenada da preplave celo evropsko tržište robom.

To izvesno jeste bio kapitalizam, jer je trgovina u udaljenim krajevima zahtevala ogromno investiranje kapitala u očekivanju velikog profita, ali slobodni tržišni kapitalizam očigledno nije bio. Tajna pravljenja visokih profita bila je u tome da se na jedan ili drugi način obezbede monopoli, isključi konkurencija i da se po svaku cenu kontrolišu tržišta. Pošto je profit dolazio

od trgovine retkim proizvodima a ne racionalizovanjem proizvodnje, uticaj merkantilnog kapitalizma na društvo bio je ograničen. Većina evropskog stanovništva mogla je da obavlja svoj svakodnevni posao a da na nju ne utiču delatnosti ovih vlasnika kapitala.

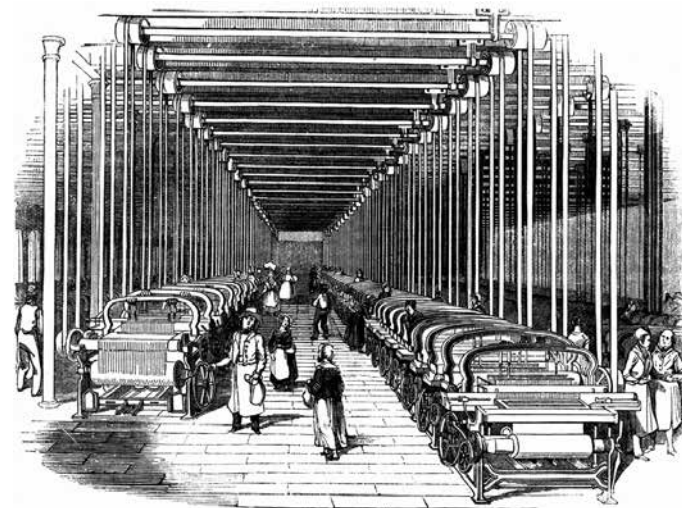
Kapitalistička proizvodnja

Osamdesetih godina 18. veka dvojica Škota, Džejms Makonel i Džon Kenedi uputili su se na jug da bi postali šegrti u industriji pamuka u Lankaširu. Pošto su stekli iskustvo i zaradili novac u proizvodnji mašina za obradu pamuka, osnovali su sopstvenu firmu 1795. godine, sa početnim kapitalom od 1.770 funti. Ubrzo su dobro zarađivali od proizvodnje pamučnog prediva; već 1799. i 1800. godine njihova dobit od uloženog kapitala bila je preko trideset odsto. Akumulirali su kapital velikom brzinom, tako da se do 1800. godine njihov kapital povećao na 22.000 funti, a do 1810. godine na 88.000 funti. Do 1820. godine, ova kompanija je imala tri fabrike pamuka i postala vodeća u predenju finog pamuka u Mančesteru, svet-skoj „pamučnoj“ metropoli.

Međutim, nedugo zatim konkurencija u ovoj grani industrije postala je veoma jaka, pa profiti nisu mogli da se održe na tom visokom nivou s početka 19. veka. Razlog je, zapravo, u velikoj meri ležao u činjenici da su visoki profiti doveli do ekspanzije ove industrije i privukli nove investitore zainteresovane za ovaj posao.

Već je 1819. godine bilo 344 fabrike pamuka, a 1839. godine bilo ih je 1.815. Tehnička poboljšanja omogućila su ogromno povećanje produktivnosti tokom tridesetih godina 19. veka, a konkurencija je nagonila kompanije da ulažu pozamašne sume u nove mašine. Veće fabrike podignute u to vreme imale su 40.000 vretena u poređenju s otprilike 4.500 koliko su ih imale fabrike na početku razvoja ove delatnosti. Troškovi ovako velikog ulaganja u zdanja i mašine, zajedno s pritiskom na cene prediva zbog povećanih proizvodnih kapaciteta, tridesetih godina 19. veka snizili su profitabilnost ove industrije na veoma nizak nivo.

Profit je u krajnjem ishodu zavisio od radnika koji su pretvarali sirov pamuk u predivo (slika 1). Broj

1. Mehanički razboji dominiraju u fabrici pamuka u 19. veku

Makonelovih i Kenedijevih radnika povećao se sa 312 u 1802. godini na oko 1.500 tridesetih godina 19. veka. Većinu su činila deca, kao jeftina radna snaga, a dešavalo se i da je gotovo polovina zaposlenih bila mlađa od šesnaest godina. Godine 1819. bilo je zaposleno stotinu dece mlađe od deset godina – neki od njih imali su samo sedam godina – koja su radila od šest ujutru do pola osam uveče.

Nezavisno od toga što su nove fabrike i nove mašine povremeno koštale zbilja mnogo, najveći trošak kompanije predstavljale su plate. Godišnja suma novca koju je kompanija davala za plate iznosila je više od 35.000 funti 1811. godine, a preko 48.000 funti sredinom tridesetih godina 19. veka. Troškovi za plate bili su smanjeni ne samo time što su plate držane na niskom nivou, već i time što su vešte zanatlije zamejnjivane manje veštom i jeftinijom radnom snagom, jer je izum automatizovane proizvodnje to omogućio. Ciklična nestabilnost ove industrije za posledicu je imala periodične nagle padove potražnje, što je poslodavce primoravalo na smanjenje plata i broja radnih sati kako bi mogli da opstanu.

S razvijanjem industrijskog kapitalizma, obe strane sukobljene oko visine plata, postaju sve bolje organizovane. Predioci pamuka su se od smanjenja plata štitili svojim sindikatima, organizujući se prvo na lokalnom nivou, a zatim na regionalnom i državnom. Godine 1810, 1818. i 1830. bilo je sve više organizovanih štrajkova, ali poslodavci su ih ugušili mahom uz pomoć države koja je hapsila štrajkače i zatvarala

vođe sindikata. Poslodavci su stvorili svoja sopstvena udruženja, tako da su mogli da sastavljaju „crne liste“ borbenih sindikalaca, da na štrajkove odgovaraju „privremenim isključivanjem radnika“ i da se uzajamno finansijski podržavaju. Silovita akcija sindikata predioca pamuka, i pored svega, jeste bila veoma uspešna, jer su plate ostale stabilne uprkos padu profitabilnosti i nastojanjima poslodavaca da ih smanje.

Iskorišćavanje radne snage nije se odnosilo samo na održavanje plata na niskom nivou, već i na disciplinovanje radnika. Industrijski kapitalizam je zahtevao redovan i stalan rad, ukoliko je cilj bio svesti troškove na minimum. Skupe mašine morale su neprekidno da budu u upotrebi. Dokoličarenje i pijanstvo, čak i šetanje naokolo i razgovor, morali su biti sprečeni. Poslodavci u fabrikama pamuka imali su ozbiljan problem da regrutuju radnike jer ljudi naprosto nisu voleli dugi, neprekidan rad i strogi nadzor. Zato su poslodavci morali da pronađu načine da sprovedu disciplinu koja je bila sasvim strana prvoj generaciji industrijskih radnika. Obično su pribegavali grubim i negativnim kaznenim merama telesnog kažnjavanja (za decu), novčanim kaznama ili pretnjom otpuštanja, a neki poslodavci su razradili prefinjenije i moralističke načine nadziranja svojih radnika.

Rober Oven uveo je „tihe nadzornike“ u svoje fabrike u Nju Lenarku. Svaki radnik imao je komad drveta čija je jedna strana bila obojena crnom bojom – što je označavalo loš rad, druga plavom za osrednji, treća žutom za dobar rad i četvrta belom za odličan. Strana

okrenuta napred predstavljala je stalan podsetnik, svi-
ma vidljiv, na kvalitet rada tokom prethodnog dana.
Svako odeljenje imalo je „knjigu karaktera“ u kojoj
je zapisivano koja boja je dodeljena svakom radniku
svakog dana. Disciplina nije bila nešto što se odnosilo
samo na fabriku, jer je Oven kontrolisao i zajednicu.
Slao je ulične patrole da izveštavaju o pijančenju te je
sledećeg jutra novčano kažnjavao pijance. Zahtevao je
čistoću i ustanovio detaljna pravila za čišćenje ulica i
kuća. Čak je postojao i policijski čas: od svih se zahteva-
lo da zimi budu u kućama posle pola jedanaest uveče.

Kao što je E. P. Tompson istakao, disciplinovani
rad bio je redovan rad koji se obavlja tačno na vreme.
Podrazumevao je da se na posao dolazi svakoga dana,
da se s radom počinje baš kad treba i da se pauze prave
taman onda kada je i koliko je propisano. Poslodavci
su vodili dugotrajnu borbu protiv čvrsto ukorenjene
tradicije odsustvovanja sa posla, kao za Dan svih Svetih
ili ponedeljkom, čak i utorkom, da bi se radnici opora-
vili od pijančenja vikendima. Vreme je postalo bojno
polje; neki beskrupulozni poslodavci satove su podeša-
vali tako da radnike zavaraju da dođu ranije na posao a
odu kasnije. Priča se i da su satovi oduzimani radnicima
da ovi ne bi mogli da dovode u pitanje nadzor radnog
vremena koji su sprovođili poslodavci. Značajno je što se
vlasništvo nad časovnicima širi u isto vreme kad i indu-
strijska revolucija, a krajem 18. veka vlada je pokušala
da oporezuje vlasnike zidnih i džepnih satova.

Industrijski kapitalizam nije samo stvorio rad, već i
„slobodno vreme“ u modernom smislu te reči. Možda

to deluje iznenađujuće, budući da su prve gazde u
industriji pamuka želele da njihove mašine rade što je
duže moguće i terali svoje radnike da veoma mnogo
rade. Međutim, time što su zahtevali da se tokom rad-
nog vremena radi neprekidno i što su ukinuli neradnu
aktivnost, dokolicu, na radnom mestu, poslodavci su
odvojili slobodno vreme od rada. Neki su to učinili
sasvim izričito – smislili su posebno vreme za praznike,
kada su fabrike bile zatvorene, zato što je to bilo bolje
nego prekidati rad ležernim odsustvovanjem po volji.
„Slobodno vreme, dokolica“, kao posebno vreme kada
se ne radi, bilo u vreme praznika, vikenda ili večeri, bilo
je rezultat disciplinovanog i obaveznog radnog vrema-
na koje je stvorila kapitalistička proizvodnja. Radnici
su zatim poželeli da imaju više slobodnog vremena,
pa je zahvaljujući kampanjama sindikata povećan broj
slobodnih dana, što je prvo počelo u industriji pamuka,
da bi najzad bili doneti novi zakoni kojima je ograničen
broj radnih sati i radnicima dato pravo na odmor.

Slobodno vreme bilo je kreacija kapitalizma i u
jednom drugom smislu, u smislu komercijalizovanja
slobodnog vremena. Ono više nije značilo učestvova-
nje u tradicionalnim sportovima i bavljenje hobijima.
Radnici su počeli da plaćaju za slobodne aktivnosti
koje su organizovala kapitalistička preduzeća. Nove
železničke kompanije obezbeđivale su jeftine karte
za izlete, te su tako radnici u pamučnoj industriji u
Lankaširu mogli da odu na jednodnevni izlet u Blek-
pul. Tomas Kuk je 1841. godine organizovao prvi izlet
vozom od Lestera do Lafboroa na sastanak trezvenjaka,

pokreta za ograničenje upotrebe alkoholnih pića. Sada je bilo moguće da mnoštvo ljudi putuje i gleda sportske utakmice, naročito fudbal i trke konja, gde bi im se ulaz naplaćivao. Teško da se može preuveličati značaj ove kapitalističke kreacije, jer su se pojavljivale sasvim nove industrije kako bi iskorističavale i razvijale tržište slobodnog vremena koje će postati ogroman izvor zateva potrošača, zaposlenja i profita.

Kapitalistička proizvodnja preobrazila je život ljudi tokom njihovog radnog i slobodnog vremena. Investiranje kapitala u očekivanju profita pokrenulo je industrijsku revoluciju a ubrzani tehnički napredak naglo je povećao produktivnost. Opet, mašine nisu mogle da rade same; ono što je bilo presudno za stvaranje profita jeste radna snaga koja se plaća. Plate su bile glavni trošak poslodavca, te su postale okosnica sukoba između vlasnika kapitala i, kako je to rekao Karl Marks, onih koji su posedovali samo svoju „radnu snagu“, kapacitet da zarađuju novac svojim fizičkim radom. Radnici su bili koncentrisani u fabrikama i radionicama, gde su morali bez prekida i disciplinovano da rade pod budnim pogledom nadzornika, ali sada su imali i mogućnost da se kolektivno organizuju u sindikate. Neradne aktivnosti bile su proterane iz radnog vremena u slobodno vreme, pa je tako svakodnevni život sada bio strogo podeljen na posao i dokolicu. No, plaćeni rad značio je i to da su radnici imali novac za trošenje tokom svog slobodnog vremena. Komercijalizacija slobodnog vremena stvorila je

nove industrije koje su povratno uticale na ekspanziju kapitalističke proizvodnje.

Finansijski kapitalizam

U četvrtak, dvadeset trećeg februara 1995. godine, Nik Lison, rukovodilac *Bering sekjuritisa* u Singapuru gledao je kako *Nikei*, indeks japanske berze, pada 330 poena. U tom jednom danu, *Berings* je izgubio 143 miliona funti na poslovima koje je Lison bio ugovorio, premda je on jedini znao šta se sad dešava. Ovi gubici došli su povrhu onih od otprilike 470 miliona funti koje je Lison krio od svojih šefova. Shvatio je da je sve razotkriveno, te je zajedno sa svojom ženom pobeo u skrovište na severnoj obali Bornea. U međuvremenu su rukovodioci *Beringsa*, zbunjeni velikim sumama novca koje su nestale u Singapuru, očajnički pokušavali da ga pronađu. Sledećeg jutra bilo je jasno da je *Bering braders*, najstarija trgovačka banka u Londonu, pretrpela toliko ogromne gubitke da je, zapravo, bankrotirala. Lison je pokušao da se nekako vrati u Englesku, ali je uhapšen u Frankfurtu, pošto je bio proteran iz Singapura zbog kršenja singapurskih finansijskih propisa i osuđen je na kaznu zatvora u trajanju od šest i po godina.

Lison je trgovao „derivatima“. To su složeni finansijski instrumenti čija se vrednost izvodi iz vrednosti nečeg drugog, nečeg kao što su akcije, obveznice, valuta ili pak robe kao što je nafta ili kafa. *Fjučersi*, na

primer, jesu ugovori za kupovinu akcija, obveznica, valuta ili robe po njihovoj *trenutnoj* ceni u nekom trenutku u budućnosti. Ako mislite da će cena akcije rasti, možete kupiti *fjučer* na rok od tri meseca za tu akciju. Kada isteknu tri meseca, dobijate akcije po izvornoj ceni i pravite profit prodajući ih po višoj ceni od one koja je sada vladajuća cena. Takođe, možete da kupite *opcije*, koje vas ne obavezuju na budući posao već vam dopuštaju da kasnije odlučite želite li da se upustite u to ili ne želite.

Kupovina *fjučersa* može da odigra vrlo važnu ulogu, jer omogućuje smanjenje neizvesnosti, a time i rizika. Ako je cena kukuruza visoka, ali je žetva još daleko, poljoprivrednik može da dogovori fiksnu cenu utanačujući sa trgovcem da mu kukuruz proda po toj ceni u periodu od tri meseca. *Fjučersi*, međutim, takođe mogu da se kupuju iz čisto špekulativnih razloga – da bi se zaradio novac na osnovu kretanja cena. Finansijski *fjučersi* te vrste, kojima je Lison trgovao, bili su manje ili više kockanje na osnovu rđavije ili bolje obavještenosti, kockanje na buduća kretanja cena. To je ono što je Suzan Strejndž nazvala „kazino kapitalizam“.

Novac je mogao da se zaradi i na osnovu „arbitraže“, gde su se iskorišćavale male razlike u ceni, koje su se iz tehničkih razloga pojavljivale između tržišta. Ako možete da uočite ove razlike, hitro izračunate koliko vrede, te velikom brzinom prebacite znatne sume novca. Na ovaj način možete da dođete do visokih profita. Lison je otkrio da može da iskoristi male razlike, koje traju manje od minute, između cena *fjučersa* na

berzama Osake i Singapura. Ovakve operacije mogle su da se izvedu uz malo rizika, pošto se očekivani profit odmah dobijao iz postojeće, makar i kratkotrajne, razlike u ceni.

Zašto je onda sve pošlo toliko naopako po Lisona? Krenulo je nizbrdo kada je otvorio posebni konto br. 88888, navodno da bi se pozabavio bezazlenim poslovima i greškama u računovodstvu. To je bilo mesto gde je krio svoje gubitke, a uz to je pronašao način da sakrije deficite nagomilane krajem meseca tako što je nagovorio „administrativnu kancelariju“ u Singapuru da vrši privremene, mada nelegalne transfere novca, na različite račune. I ova i druge manipulacije prevarile su revizore koji je trebalo da otkriju šta se dešava.

Postojanje konta broj 88888 omogućilo je Lisonu da se kocka s *Beringsovim* novcem. Znao je kako da izgradi reputaciju upuštajući se u rizike i agresivnim trgovanjem na tržištima *fjučersa*, pošto se svaki gubitak mogao prikriti. Gubici su *mogli* da budu pokriveni kasnijim trgovinama, te je u jednom trenutku bio na korak od toga da izjednači dobitke i troškove, ali da je tada zatvorio konto br. 88888 to bi zaustavilo operaciju koja ga je načinila trgovačkom zvezdom *Beringsa*. Na kraju su njegovi gubici ponovo porasli i nagomilali se do tačke kada ih više nije bilo moguće prikrivati jednostavnim prebacivanjem novca naokolo.

U tom trenutku je uleteo u prodaju *opcija* koje su mu, za razliku od *fjučersa*, omogućavale da odmah podigne novac te pokrije mesečne nedostatke na kontu br. 88888. Lison se naveliko kockao na buduća kretanja

cena, a tokijska berza krenula je pogrešnim smerom. Kako su se njegovi gubici uvećavali, tako je on podizao uloge prodajući sve više *opcija* i sve rizičitijih *opcija*, navodno u ime mitskog klijenta po imenu Filip. Kada je *Nikei*, japanski indeks berze, pao posle zemljotresa u Kobeu, Lisonovi gubici bili su toliko veliki da je pokušao sam-samcat da podigne cene na tržištu kupovinom velikog broja *fjučersa*. Pritisak je bio prejak te je tržište palo. Do tada su gubici i dugovi koje je napravio bili veći od ukupnog kapitala *Bering*sa.

Zašto je *Bering*s dozvolio da se sve ovo desi? To je bila trgovačka banka koja je 1984. godine ušla u brokerski posao sa akcijama i stvorila *Bering*s *sekjuritis*. Bio je to uspešan potez, tako da su do 1989. godine poslovi, pretežno sa japanskim akcijama, *Bering*su donosili polovinu njegovog profita. *Bering* *sekjuritis* se zatim prebacio na sve pomodniju delatnost trgovine derivatima, izvedenim hartijama od vrednosti. *Bering*s je 1993. godine svoj kapital spojio sa kapitalom *Bering* *sekjuritisa*, te tim potezom kobno uklonio „odbrambeni zid“ koji je štitio ovu banku od mogućih gubitaka njenog odseka za hartije od vrednosti. To je bio izuzetno opasan korak, budući da viši menadžeri *Bering*sa nisu baš dobro razumeli novu igru u koju su se upustili, a uz to nije bilo postavljeno pravo, odgovarajuće rukovodstvo za takvu vrstu posla i finansijske kontrole bile su vrlo slabašne. Prevara je stalno prisutna u ovom finansijski vrlo složenom svetu, a *Bering*s je prekršio zlatno pravilo dozvolivši Lisonu da bude i trgovac i menadžer singapurske „administrativne kancelarije“

koja je proveravala trgovačke poslove i usklađivala poslovne knjige.

Lison je očito bio veoma uspešan diler koji je *Bering*su donosio velike profite, te ga je *Bering*s bezrezervno podržao. Ironija je u tome što su njegovi šefovi, kad je *Bering*s propao, upravo bili odlučili da ga za njegove delatnosti iz 1994. godine nagrade bonusom od četrdeset hiljada funti. Dok su Lisonove poslovne operacije crple sve veće količine novca iz Londona i slale *Bering*s u potragu za zajmovima po svetu kako bi pokrili te operacije, Lisonovi šefovi su zapravo mislili da oni finansiraju unosne poslove koje je ugovarala njihova trgovačka zvezda. Nisu samo zamršenosti finansijskih tržišta i izuzetno slaba finansijska kontrola unutar *Bering*sa omogućile Lisonu da toliko dugo prolazi s onim što je radio, već i stalna korporativna glad za sve većim profitima.

Šta je dakle kapitalizam?

Proučili smo tri sasvim različita primera kapitalizma. Raznolike poslovne delatnosti uključene u kapitalizam toliko se međusobno razlikuju koliko je to samo moguće, ali sve one podrazumevaju investiranje novca da bi se stvorio profit, što je suštinska odlika kapitalizma. Ono što je bitno nije priroda same delatnosti, već mogućnost da se od te delatnosti napravi profit. I zaista, kapitalističkom društvu svojstveno je da gotovo sve ekonomske delatnosti koje se odvijaju u njemu jesu

podstaknute mogućnošću da se od kapitala uloženog u te delatnosti dođe do profita.

Kapital je novac koji je uložen da bi se dobilo više novca. Samim tim, reč „kapital“ često se koristi kada se govori o novcu koji je *dostupan* za investiranje ili, zapravo, o bilo kojoj imovini raspoloživoj da se odmah pretvori u novac za ulaganje. Otud se o kući koju neka osoba poseduje obično govori kao o njenom kapitalu, jer može da se pretvori u kapital bilo prodajom bilo izdavanjem. Mnogi mali poslovni poduhvati zaista i jesu organizovani na ovaj način. No, pretvoriti imovinu u kapital moguće je samo ako je vlasništvo nad imovinom jasno utvrđeno, ako se vrednost imovine može tačno proceniti, pravo na vlasništvo može preneti i ako postoji tržište za tu imovinu. Osobena odlika razvoja kapitalističkih društava jeste: pojavljivanje institucija koje omogućavaju pretvaranje imovina svih vrsta u kapital. Hernando de Soto uverljivo je obrazlagao da odsustvo tih institucija, pre svega funkcionalnih sistema vlasničkog prava, jeste ono što osujećuje pojavu lokalnog kapitalizma u zemljama trećeg sveta. Tvrdi da zbog toga preduzetnici ne mogu prodati niti produktivno iskoristiti ogromnu količinu vrednosti koja je zatočena u imovini.

Kapitalisti su postojali pre pravog kapitalizma. Još od najranijih vremena trgovci su zarađivali novac investiranjem u dobra koja su prodavali uz profit. Kao što smo videli na primeru Istočnoindijske kompanije, takav merkantilni, trgovački, kapitalizam mogao je da bude izuzetno organizovan i veoma unosan, ali

ta delatnost je obuhvatala samo mali deo ekonomije. Sredstva za život većine ljudi nisu poticala od ekonomskih aktivnosti finansiranih ulaganjem kapitala. U pravom kapitalizmu, čitava ekonomija postaje zavisna od investiranja kapitala, a do toga dolazi kada se na ovaj način ne finansira samo trgovina već i proizvodnja.

Kapitalistička proizvodnja se zasniva na plaćenju radnoj snazi. Jasna linija podele i sukoba pojavljuje se između vlasnika kapitala, koji poseduju ono što Karl Marks naziva „sredstvima proizvodnje“ i onih koji prodaju svoj rad u zamenu za nadnicu. Sredstva proizvodnje jesu mesto na kojem se radi, mašine i sirovine, a njih u prekapitalističkim društvima nije posedovao vlasnik kapitala već zanatlija koji je izrađivao proizvode. Nadnica (ili plata) jeste cena koju poslodavac plaća radniku za njegov rad. Baš kao što će kapitalista investirati novac u bilo koju delatnost koja donosi profit, tako radnik može da nađe posao u bilo kojoj delatnosti gde će mu njegov rad biti plaćen.

U kapitalističkom društvu i kapital i rad imaju tu osobinu da su apstraktni i izdvojeni, jer su i jedan i drugi odvojeni od konkretnih ekonomskih aktivnosti, te stoga, u načelu, mogu da se preusmere na bilo koju aktivnost za koju dobijaju odgovarajuću naknadu. U stvarnom životu ova pokretljivost je ograničena postojećim veštinama i iskustvom, kako vlasnika kapitala tako i radnika, te odnosima i vezama koje su uspostavili. I pored svega, potencijalna pokretljivost kapitala i rada jeste jedna od odlika koja kapitalističkim društvima daje karakterističnu dinamiku.

Plaćeni rad jeste podjednako slobodan i neslobodan. Za razliku od robova, koji su bili primorani da rade za svoje vlasnike, plaćeni radnici mogu da odluče da li će raditi i za koga će raditi. Za razliku od kmetova u feudalnom društvu, koji su bili vezani za zemlju svog gospodara, radnici mogu slobodno da se kreću gde god žele u potrazi za poslom. S druge strane, ove slobode donekle su iluzorne, budući da je u kapitalističkom društvu teško preživeti bez plaćenog rada, a izbor posla ili poslodavaca ume da bude skučen. Radnici su, uz to, podvrgnuti i strogoj kontroli svog poslodavca i, kao što smo videli na primeru radionica pamuka, kapitalistička proizvodnja podrazumevala je novu vrstu disciplinovanog i kontinuiranog rada. Radnici su postali, po Marksovim rečima, „robovi nadnice“.

Značaj plaćenog rada ne odnosi se samo na njegovu ulogu u proizvodnji već i na njegovu ulogu u potrošnji. Radnici ne mogu sami da proizvode ono što im je potrebno ili što žele da konzumiraju; oni to moraju da kupe, te time obezbeđuju potražnju koja podstiče čitav spektar novih kapitalističkih poduhvata. To se ne odnosi samo na hranu, odeću i lične stvari, već i na delatnosti kojima se oni bave u slobodno vreme. Kao što smo već pokazali, kapitalistička proizvodnja je velikom brzinom dovela do nastanka čitavih novih industrija zasnovanih na komercijalizaciji slobodnog vremena. Ovom dvostrukom ulogom plaćenog rada, ulogom koja je omogućila dinamično međudejstvo proizvodnje i potrošnje, objašnjava se zašto se kapitalistička proizvodnja tako naglo proširila onda kada je širenje započela.

Tržišta, kao i trgovci, nisu ništa novo, ali jesu presudni za kapitalističko društvo na sasvim nov i apstraktniji način. To je zato što su se proizvodnja i potrošnja razdvojili – ljudi ne konzumiraju ono što proizvode ili ne proizvode ono što konzumiraju – a povezani su samo preko tržišta gde se proizvodi i usluge prodaju. Umesto da budu mesta na kojima možete da kupite nešto posebno što sami ne proizvodite, tržišta su postala jedino sredstvo pomoću kojeg možete nešto da nabavite. Ona se više ne nalaze na jednom mestu i nije to jedno mesto, već tržišta postoje gde god kupci i prodavci obavljaju razmene, a u današnje doba to obično znači u nekom elektronskom prostoru gde su navedene cene i pobrojani poslovi. Ovo se ne odnosi samo na proizvode i usluge već i na rad, novac i kapital. Nadnica za rad, to jest cena rada, ustanovljena je na tržištu rada, gde se poslodavci nadmeću za radnu snagu a radnici za poslove. Sâm novac se kupuje i prodaje na tržištima valuta. Vlasništvo nad kompanijom se kupuje i prodaje na berzi.

Kao što se pokazalo na primeru radionica pamuka, tržišta stvaraju žestoku konkurenciju između kapitalističkih preduzeća. Ona se takmiče na mnoge različite načine: efikasnijim eksploatisanjem radne snage, na primer, ili korišćenjem tehničkog izuma kako bi smanjili troškove, ili delotvornijim plasiranjem proizvoda. Konkurencija tera kompanije da se neprekidno menjaju, da traže načine da potuku takmace ili bar da održe korak s njima. Neke, naravno, propadaju i odlaze u bankrot, a njihovi radnici ostaju bez posla.

Ova kompetitivnost, inače u naglašenoj suprotnosti sa monopolističkom praksom merkantilnog kapitalizma, čini kapitalističku proizvodnju izuzetno dinamičnom.

Pa ipak, kapitalistička preduzeća pronašla su načine da smanje konkurentnost. Ona koja su u prednosti u odnosu na svoje suparnike mogu da se naslađuju potiskivanjem konkurencije, ali to takođe stvara i neizvesnost, smanjuje dobiti i izaziva bankrote. Stoga kompanije formiraju trgovačka udruženja da bi regulisale konkurenciju. Tržište može da se „podesi“ dogovorom da nema upuštanja u konkurenciju cenama ili odlukom da će svi davati jednake plate zaposlenima. Konkurentnost se može smanjiti i spajanjem i preuzimanjem kompanija, čime se proizvodnja koncentriše u ruke nekolicine. U kapitalizmu uvek postoji napetost između konkurencije i koncentracije kapitala, a obe su mu jednako svojstvene.

Pošto se cene menjaju, svako tržište pruža priliku da se novac zaradi špekulisanjem. To se dešava kada se nešto kupi u očekivanju da će se prodati po višoj ceni u budućnosti, bez povećavanja vrednosti date robe nekim procesom obrade. To može biti gotovo bilo koja roba; može biti pšenica, može biti valuta, može biti izvedena hartija od vrednosti, može biti rob. Špekulacija ove vrste obično se smatra neproduktivnom i parazitskom delatnošću, sasvim različitom od prave ekonomije gde se robe i usluge proizvode. Moguće je da često jeste neproduktivna, ali špekulacija nije samo način zarađivanja novca već i način izbegavanja rizika. Pošto se odnos između ponude i potražnje stalno menja,

tržišta su nestabilna. Uvećavanje i čuvanje akcija jeste sredstvo osiguranja protiv nekog nepovoljnog kretanja cena koje bi moglo da uništi profit i zbriše biznis. Trgovina *fjučersima*, one vrste takvih ugovora kojom je špekulisao Lison, jeste još jedan način smanjivanja neizvesnosti, a davno je nastao kao složeni, istančani oblik zaštite proizvođača i trgovaca od nepredvidljivih kretanja cena u budućnosti.

Ogroman rast trgovine valutom tokom osamdesetih i devedesetih godina 20. veka usledio je posle prebacivanja sa fiksnog na promenljiv devizni kurs sedamdesetih godina 20. veka, što je stvorilo još veću neizvesnost u vezi s budućim vrednostima valute. Jedan način da se smanji ova neizvesnost bio je „zaštiti“ svoje opklade kupovinom valutnih *fjučersa*. Stoga, premda je trgovina valutnim *fjučersima* uglavnom nesumnjivo špekulativna, ekspanzija ovog tržišta i finansijske inovacije u vezi s njim temeljili su se na stvarnim ekonomskim potrebama.

Isti argument važi i za špekulativnu trgovinu akcijama kompanije. Postojanje tržišta kapitala jeste presudno za kapitalizam. Tržišta su suštinska za njegovo funkcionisanje jer okupljaju sve one koji su u potrazi za finansiranjem ekonomskih delatnosti i one koji poseduju novac za ulaganje. Pošto se tržišne cene akcija kompanija menjaju, s promenama ekonomske situacije i profitabilnosti kompanija neminovno je da se ukazuju prilike za špekulisanje o budućim kretanjima cena. Špekulisanje nije nešto različito od kapitalizma već neizbežna posledica njegove suštinske mašinerije.

Dakle, odgovor na naše pitanje jeste da kapitalizam podrazumeva investiranje novca da bi se zaradilo više novca. Premda su trgovci to radili oduvek, tek kada proizvodnja počinje na ovaj način da se finansira pojavljuje se – transformisani kapitalizam. Kapitalistička proizvodnja zavisi od korišćenja plaćene radne snage, koja takođe podstiče potrošnju dobara i usluga što ih proizvode kapitalistička preduzeća. Proizvodnja i potrošnja povezane su tržištima koja su počela da posreduju svim ekonomskim delatnostima. Tržišta omogućuju konkurentnost između preduzeća, ali takođe stvaraju tendencije ka koncentraciji kapitala da bi se smanjila neizvesnost. Kolebanja tržišta ujedno pružaju osnov za špekulativne oblike kapitalizma, što možda nije produktivno ali jeste, ipak, zasnovano na mehanizmima koji su presudni za delovanje kapitalističke ekonomije.

Drugo poglavlje

Odakle potiče kapitalizam?

Kapitalizam je svoj proboj doživeo u Britaniji. Otud je logično zapitati se zbog čega je baš Britanija bila posebno plodno tlo za njegov razvoj. Neka objašnjenja porekla kapitalizma zbilja se zadovoljavaju odgovarajući upravo na ovo pitanje. U svojoj poslednjoj knjizi, Elen Majksins Vud otkriva da je začet u Engleskoj i to, što možda iznenađuje, u poljoprivredi – u odnosima između zemljoposедnika, zakupaca i seljaka. Prvi deo ovog poglavlja oslanja se na sličnu argumentaciju i mnogo duguje njenom pristupu. Ali možemo li se tu zaustaviti? U ovom poglavlju dalje se obrazlaže da se kapitalizam u suštini mora sagledati kao evropski fenomen. U istraživanju porekla kapitalizma, pitanje koje se postavlja nije toliko zašto se kapitalizam razvio u Britaniji već zašto se pojavio u Evropi.

Zašto Britanija?

Britanija je u 19. veku bila prvo industrijsko društvo, ali ono što je omogućilo industrijalizam 19. veka jeste